

Artur Dariusz KUBACKI

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Skupienia terminologiczne w polskim języku specjalistycznym

Wiele grup wyrazowych występujących w tekstach fachowych to struktury ustabilizowane mające charakter skupień terminologicznych. Wiele z nich można w całości uznać za skupienia terminologiczne. W większości terminologii skupienia terminologiczne stanowią ich zasadniczy trzon. Jak podaje Gajda (1990, 96), może to być aż 80-90% wszystkich terminów w danym systemie terminologicznym. Powodem ich ekspansji są ograniczenia derywacji morfologicznej oraz fakt, że skupienia terminologiczne dzięki swojej wielowyzrazowej strukturze precyzyjnie określają miejsce pojęcia w całym systemie terminologicznym.

Poprzez skupienie terminologiczne rozumiemy (Starzec 1984, 62): „połączenie dwu- lub więcejwyrazowe spełniające rolę jednostki nominacyjnej w ramach określonej dziedziny wiedzy, mające specjalne znaczenie i zajmujące określone miejsce w systemie terminologicznym, które jest uwarunkowane klasyfikacją w sferze pojęciowej”.

Cechami wyróżniającymi skupienia terminologicznego są wg Gajdy (1990, 96):

(1) reprodukowalność, (2) semantyczna całościowość, (3) wyrażanie specjalistycznego pojęcia, (4) fakt, że skupienie jest często jedynym zwyczajowym określeniem danego pojęcia, (5) posiadanie jednowyrazowych ekwiwalentów obcych, (6) posiadanie jednowyrazowych ekwiwalentów polskich, (7) zajmowanie w zdaniu jednej pozycji składniowej, (8) wysoka frekwencja.

Mimo wskazania wielu wyznaczników skupienia terminologicznego jego precyzyjne wyodrębnienie nastęrcza wiele trudności przede wszystkim ze względu na niedostateczną ostrość kryteriów i dlatego wciąż „nie ma zunifikowanych procedur wydzielania skupień terminologicznych” (Gajda 1990, 96).

Stosując zróżnicowane kryteria, wyróżniono różne typy skupień terminologicznych. Wykorzystując kryteria stałości i idiomatyczności, stworzono podział skupień na: a) stałe idiomatyczne, b) stałe nieidiomatyczne, c) niestałe idiomatyczne, d) niestałe nieidiomatyczne.

Poprzez stałość rozumie się prawdopodobieństwo, z jakim dany element przejawia pojawienie się innych elementów skupienia. Jeśli wskaźnik prawdopodobieństwa wynosi 0,7 przy założeniu, że 1 równa się 100%, skupienie można uznać

za stałe. Poprzez idiomatyczność rozumie się brak podzielności znaczeniowej skupień (Gajda 1976, 79).

Starzec (1984), bazując na kryterium niepodzielności skupienia terminologicznego, wyodrębnia ich trzy rodzaje: (1) frazeologizmy terminologiczne (semantycznie niepodzielne), np. *list żelazny*, (2) skupienia właściwe (nominacyjne jednostki mające znaczenie terminologiczne również poza kontekstem i zachowujące stałą kolejność elementów składowych), np. *umowa o dzieło*, (3) skupienia luźne (połączenie wyrazowe nabierające wartości terminu dopiero w konkretnym otoczeniu kontekstowym), np. *opodatkowanie łączne*.

Wedle kryterium ilościowego skupienia można podzielić zdaniem Gajdy (1990, 97) na: (1) proste – zbudowane z dwu pełnoznacznych słów, np. *ubezpieczenie rentowe*, (2) złożone – będące rozszerzeniem skupień prostych i składające się z trzech i więcej słów, np. *oświadczenie o wyborze formy opodatkowania*

Żydek-Bednarczuk (1987) wprowadziła podział bardziej szczegółowy, wyróżniając:

(1) terminy dwuelementowe, np. *wypłata alimentów*, (2) terminy trójelementowe, np. *dodatkowe koszty wyżywienia*, (3) terminy wieloelementowe, np. *ubezpieczenie od następstw nieszczęśliwych wypadków*.

Podobny podział spotykamy w pracy Hałas (1995, 82). Jednak w miejsce terminów wieloelementowych autorka wprowadza pojęcie „skupienia czterowyrazowe i więcejwyrazowe”.

Niezależnie jednak od ilości elementów składających się na skupienie terminologiczne jego cechą charakterystyczną jest binarny charakter (S.T. Gawrin, 1974 (za): Starzec, 1984). Strukturą podstawową dla wszystkich skupień terminologicznych jest połączenie dwóch wyrazów, tzw. połączenie proste. W oparciu o powyższe założenie można wydzielić następujące typy konstrukcyjne skupień terminologicznych (W = wyrazowy składnik skupienia):¹

- W+W
- [W+(W+W)], [(W+W)+W]
- [(W+W)+(W+W)]

Na podstawie kryterium kategorii gramatycznej członu podstawowego skupienia wyróżniono (Gajda 1990, 97): (1) skupienia imienne, (2) skupienia werbalne.

Typ pierwszy został jeszcze podzielony na skupienia imienne subordynacyjne i koordynacyjne. Zgodnie z powyższym podziałem otrzymujemy następujące modele skupień terminologicznych:²

- I. Imienne
  1. S+Adj₁+...+Adj_n
    - a) S+Adj, np. *świadczenia alimentacyjne*
    - b) S+Adj+Adj, np. *różnice kursowe ujemne*

¹ W celu ułatwienia zapisu wprowadzono pojęcie elementu terminologicznego (ET), którym może być zarówno pojedynczy wyraz, jak i skupienie terminologiczne (np. ET=W, ET=W+W) (Starzec, 1984).

² Powyższe symbole oznaczają: S - rzeczownik, Adj - przymiotnik, V - czasownik, Prap - przyimek, Adv - przysłówek, N - mianownik, G - dopełniacz, L - miejscownik.

2. $S+S_{G-L}+\dots S_{G-L}$
    - a) $S+S_G$, np. *wypłata alimentów*
  3. mieszany będący kombinacją dwu pierwszych
    - a) $S\text{-Präp}+S_1+\text{Adj}$, np. *ubezpieczenie od kosztów procesowych*
  4. $S+\text{Adv}$, np. *praca na czarno*
  5. S_N+S_N , np. *sędzia wizytator*
- II. Werbalne
1. $V+S_{G-L}$, np. *sporządzić remanent*
  2. $V+\text{Adv}$, np. *zestawiać rosnąco*

Powyższe modele można także przedstawić w formie graficznej uwzględniającej relacje składniowe pomiędzy elementami skupienia (schematy wedle Gajdy 1990, 97 i n.), np.

– *deklaracja podatku dochodowego od osób fizycznych* $\{[S_N+(S_G+\text{Adj})+\text{Präp}+(S_G+\text{Adj})]\}$

– *kara porządkowa w prawie pracy* $\{(S_N+\text{Adj})+\text{Präp}+(S_L+S_G)\}$

W oparciu o kryterium semantyczne wśród elementów tworzących skupienia terminologiczne możemy wyróżnić: (a) terminy (T), (b) terminy ogólnonaukowe (O), (c) nieterminy (N).

W efekcie powstają trzy podstawowe modele skupień terminologicznych (Gajda 1990, 98):

- $T+T$, np. *nota debetowa*
- $O+T$, np. *podmiot podatku*
- $N+T$, np. *okres umorzenia*

Oczywiście modele powyższe mogą przybierać formy zmodyfikowane w zależności od kolejności elementów (np. $T+O$ lub $T+N$) oraz w zależności od ich ilości (np. $N+T+N$).

Starzec (1984) zaproponowała nieco odmienną typologię podziału elementów skupienia w odniesieniu do ich semantycznych cech. W pracy poświęconej rozwojowi polskiej terminologii motoryzacyjnej zamiast terminów ogólnonaukowych wprowadza ograniczające zakres pojęcie terminów ogólnotechnicznych i dopiero na ich tle rozpatruje terminy motoryzacyjne. Wprowadziła również dodatkowy model skupienia terminologicznego, w którym nietermin łączy się z nieterminem ($N+N$). W takim przypadku „czynnikiem terminologizującym jest najczęściej nietypowa łączliwość jednego z wyrazów (...) lub kontekst” (Starzec 1984, 63). Badaczka podaje przykład *fartucha boczego*, w odniesieniu do języka prawnego przykładem terminologizacji dwóch nieterminów mogłoby być połączenie *zgłoszenie roczne*.

Skupienie terminologiczne można analizować pod kątem zachodzących w nim relacji syntaktycznych oraz logicznych. Z syntaktycznego punktu widzenia w każdym skupieniu można wyróżnić człon nadrzędny (określany) i człon podrzędny (określający). Także skupienia wieloelementowe można rozbić na analogiczne dwubiegunowe struktury. Analiza relacji logicznych w skupieniu pozwala wydzielić elementy o szerszym zakresie (rodzajowe) oraz elementy o węższym zakresie (gatunkowe). Rodzajowość związana jest zazwyczaj z elementem określającym, ga-

tunkowość – z elementem określającym. Przykładem rodzajowo-gatunkowej relacji w obrębie skupienia terminologicznego jest dwuwyrzowe pojęcie *ubezpieczenie rentowe*. Człon określany *ubezpieczenie* ma charakter rodzajowy, zaś człon określający *rentowe* – gatunkowy, gdyż wskazując na typ ubezpieczenia, pełni funkcję odróżniającą (np. od *ubezpieczenia zdrowotnego* czy *ubezpieczenia pielęgnacyjnego*). Jednak zdarza się, że znaczenie rodzajowości (szersze) zostaje przesunięte do członu określającego, zaś znaczenie węższe pojawia się w członie określanym. Jako przykład może posłużyć dwuwyrzowe skupienie terminologiczne *paragraf ustawy*, w którym człon nadrzędny ma charakter węższy, zaś człon podrzędny ma charakter rodzajowy (szerszy). Wiąże się to z faktem, że człon określany jest częścią całości, jaką nazywa człon określający. W omawianym przykładzie nakładają się na siebie dwa typy relacji: rodzajowo-gatunkowa oraz nierodajowo-gatunkowa. Ta druga została omówiona powyżej, ta pierwsza pozwala potraktować człon określany jako rodzajowy, zaś człon określający jako gatunkowy, gdyż precyzuje on i dookreśla typ paragrafu w systemie terminologicznym, np. *paragraf ustawy*, *paragraf uchwały*, *paragraf rozporządzenia* (Starzec 1984, 63 i n.).

Jedną z charakterystycznych cech skupień terminologicznych jest występowanie w nich elipsy. Polega ona na opuszczeniu jakiegoś elementu skupienia, który jednak może być zrekonstruowany na podstawie bądź kontekstu, bądź konsytuacji. Liczne przykłady elips w terminologii prawniczej podaje Hałas (1995), np. *aplikant (prokuratorski)*, *przewodniczący (składu sędziowskiego)*.

Żydek-Bednarczuk (1987, 90 i n.), analizując terminy dwuelementowe, dzieli je na następujące rodzaje:

- 1 terminy w formie złożzeń, np. *świadczeniobiorca*
- 2 terminy w formie zestawień:
  - 2.1. składające się z dwóch elementów równoważnych, np. *chłop-robotnik*
  - 2.2. składające się z elementu nad- i podrzędnego, np. *notariusz wizytator*
3. terminy w formie skupień:
  - 3.1. $S_N + S_G$, np. *stosunek pracy*
  - 3.2. $S_N + Adj_N$, np. *ubezpieczenie lotnicze*

Wśród terminów trójelementowych Żydek-Bednarczuk (1987, 92 i n.) wyróżnia trzy podgrupy: (a) człon określany zawiera dwa elementy nadrzędne, a człon określający zawiera jeden element, np. *dodatkowe koszty wyżywienia*; (b) człon określany zawiera jeden element nadrzędny, a człon określający zawiera dwa elementy, np. *towary pierwszej potrzeby*; (c) człony określające są równorzędne w stosunku do członu określanego, np. *rachunkowość finansowo-zarządcza*.

Terminy wieloelementowe zostały podzielone na terminy trójelementowe ze składnikiem zespolenia (przyimek, spójnik), terminy czteroelementowe, terminy czteroelementowe ze składnikiem zespolenia, terminy pięcioelementowe, terminy pięcioelementowe ze składnikiem zespolenia, terminy sześćelementowe, terminy sześćelementowe ze składnikiem zespolenia, terminy siedmioelementowe.

Hałas (1995) przeanalizowała skupienia terminologiczne w języku prawnym. Zastosowane przez nią kryteria podziału skupień obejmowały: (a) liczbę wyrazów w nominacji (skupienia dwuwyrzowe, trójwyrzowe, cztero i więcejwyrzowe),

(b) terminologiczne lub nieterminologiczne pochodzenie poszczególnych składników (autorka wydzieliła modele: termin+termin, termin+nietermin i odwrotnie, nietermin+nietermin), (c) kategorie gramatyczne poszczególnych składników skupienia, (d) wartość semantyczną skupień terminologicznych (nazwy kar, umów, dowodów, aktów normatywnych i osób).

Wnioski wypływające z badania skupień terminologicznych w nazewnictwie motoryzacyjnym (Starzec 1984) oraz w języku prawnym (Hałas 1995) są bardzo zbliżone. Można je podsumować następująco:

1. Skupienia terminologiczne dominują nad pozostałymi sposobami tworzenia nowych oznaczeń; powodem jest fakt, że lepiej odzwierciedlają one treść pojęcia i precyzyjniej określają jego miejsce w systemie terminologicznym.
2. Najbardziej rozbudowane są skupienia dwuwyrządowe jako najdogodniejsze w użyciu i spełniające wymogi stawiane terminowi.
3. Zjawiskiem charakterystycznym dla procesu funkcjonowania skupień terminologicznych jest elipsa, polegająca często na opuszczeniu wyrazu określającego i samodzielnym funkcjonowaniu wyrazu określanego (np. *bieg wsteczny* - *bieg*, *kara pieniężna* - *kara*); funkcję pominiętego członu określającego pełni kontekst lub konsytuacja.
4. W procesie powstawania skupień terminologicznych dominuje semantyczno-syntaktyczny sposób ich tworzenia. Polega on na tym, że wyraz z języka ogólnego łączy się z terminem, wyrazem bądź skupieniem, przez co ulega on specjalizacji i staje się elementem nowej jednostki nazewnicznej. Zaletą powyższej metody jest jej niemal nieograniczona produktywność przy stosunkowo niewielkiej liczbie jednostek wyjściowych (Starzec 1984, 69). W języku prawnym skupienia terminologiczne składają się głównie z nazw języka ogólnego połączonych z nazwami o charakterze terminologicznym. Skupienia złożone tylko z terminów lub tylko z nieterminów są spotykane rzadziej (Hałas 1995, 84).
5. Wyróżniającą cechą skupień terminologicznych jest ich binarny charakter niezależnie od ilości elementów tworzących skupienie.
6. Relacje rodzajowo-gatunkowe wyrażone są najczęściej strukturą S+Adj, relacje nierodrajowo-gatunkowe strukturą S+S_G.
7. W skupieniach terminologicznych języka prawnego dominują leksemy rzeczownikowe i przymiotnikowe.
8. Wśród skupień terminologicznych zarówno w nazewnictwie motoryzacyjnym, jak i języku prawnym największą spójność wykazują nominacje rzeczownikowe, czyli zawierające rzeczownik jako główny człón, natomiast najmniejszą spójność w nazewnictwie motoryzacyjnym wykazują nominacje czasownikowe, zaś w języku prawnym skupienia z wyrażeniem przyimkowym jako członem określającym.

BIBLIOGRAFIA

- GAJDA S. (1976) *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole.
GAJDA S. (1990) *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole.
HAŁAS Bożena (1995) *Terminologia języka prawnego*, Zielona Góra.
STARZEC A. (1984) *Rozwój polskiej terminologii motoryzacyjnej (od początku do 1945 roku)*, Opole.
ŻYDEK-BEDNARCZUK U. (1987) *Słownictwo z zakresu motoryzacji we współczesnym języku polskim*, Katowice.

TERMINOLOGICAL PHRASES IN THE POLISH LANGUAGE FOR SPECIAL PURPOSES

The aim of the article is to analyze terminological phrases in Polish specialist language. At the beginning the author presents a terminological phrase definition and discusses the distinctive features of the terminological phrase. Then – on the basis of different criteria, for instance stability, idiomatic nature, indivisibility, quantitative, grammatical category type, semantic, syntactic – he describes different types of terminological phrases which have been distinguished by Polish linguists. He also gives numerous examples of them from the economic corpus he analyzed. Finally, the author compiles conclusions which arise from terminological phrase research conducted by specialists in Polish studies with regard to automotive nomenclature (A. Starzec) and the language of the law (B. Hałas).

Słowa kluczowe: językoznawstwo polskie, język specjalistyczny, grupa wyrazowa, skupienia terminologiczne